

זהר עמר

לזיהוי ה'שיפון'

בספרות ההלכה יש ליחמשת מיני דגן מעמד מרכזי בתחומים רבים: בדיני ברכות, הפרשת חלה, אכילת מצה והגדרת חמץ. בקבוצה זו רק החיטה והשעורה מזהות בוודאות, ואילו לגבי כוסמת, שכולת שועל ושיפון קיימות מסורות זיהוי שונות. במאמר זה ישנו ניסיון להתוות דרך לבחינה מחודשת של זיהוי חמשת מיני דגן וכמקרה מבחן ישמש השיפון. על פי ניתוח הפרשנות היהודית-ערבית עולה שישנם שני מועמדים עיקריים לזיהוי השיפון; *Oat (Avena sativa)* ו-*Secale cereale*. אפשר שבתקופת חז"ל גידלו מיני דגן אלה באזורים קרים ומצומצמים בצפון ארץ ישראל או שגרריהם יובאו מאירופה. על פי הפרשנות ששכולת שועל היא *Avena* (שנכללת בכל מקרה בכלל חמשת מיני דגן), מתחזקת הסבירות שהשיפון הוא *Secale cereale*, ואם כן מדובר במסורת זיהוי קדומה ורחבה שנהגה במזרח ובמערב.

במינוח המדעי המודרני משפחת הדגניים (*Poaceae*)¹ היא משפחה הכוללת כתשעת אלפים מינים הגדלים ברחבי כדור הארץ, ביניהם צמחי התרבות החשובים ביותר למזון האדם וחיות משק, כצמחי לחם, מספוא ומרעה. בקבוצה זו נכללים למשל: חיטה, שעורה, אורז, דורה (סורגום) ותירס.²

בתנ"ך נמנו בצורה ברורה רק שלושה מיני דגן: חיטה, שעורה וכוסמת.³ בספרות חז"ל ישנן דעות הכוללות במיני דגן גם את הפול המצרי והאורז,⁴ אולם מבחינה הלכתית נקבע שב'תבואה' נכללו רק חמישה מיני דגן: השלושה הראשונים נזכרו בלשון רבים – חיטים, שעורים וכוסמין,

1 בעבר: *Gramineae*.

2 מ' זהרי, כל עולם הצמחים, תל אביב 1978, עמ' 619-638; החי והצומח של ארץ ישראל (ע' אלון עורך ראשי), 11, תל אביב 1983, עמ' 255-257; נ' פינברון-דודון וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 820.

3 יש המזהים גם את ה'שורה' (ישעיהו כח, כה) עם מין דגן, ראו י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן 1968, עמ' 152 [להלן: פליקס, עולם]. אך לפי רוב הפירושים מדובר במילה הקשורה למיקום או לאופן זריעת החיטה, ולא למין צמח ספציפי.

4 משנה, נדרים ז, ב; בבלי, פסחים לה ע"א וביתר הרחבה על הוראת 'תבואה' ו'דגן' בלשון חז"ל, ראו י' פליקס, החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא, המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ן, עמ' 246-248, הערה 389.

והשאר בלשון יחיד – שבולת שועל ושיפון. במילים אחרות, דיוק בדברי חז"ל מורה שהייתה להם ידיעה או מסורת ברורה שרק מינים אלה כלולים במונח ההלכתי (ולא הבוטני) – דגן.⁵ הגדרה זו התקבלה להלכה בקרב הפוסקים,⁶ ויש לה השלכות בדינים שונים: חלה ואיסור חדש,⁷ מצוות אכילת מצה והגדרת 'חמץ',⁸ דיני ברכות,⁹ נדרים¹⁰ ועוד.¹¹ יוצא אפוא של'חמשת מיני דגן' יש מעמד מרכזי מאוד בהלכה, וזהו מטבע לשון שכיח ביותר בשפה העברית לדורותיה. לפיכך קיימת חשיבות רבה באפיון קבוצה זו לעומת שאר הצמחים ובזיהויים המדויק. בתקופת חז"ל היה 'חמשת מיני דגן' מונח חי, בעל משמעות ריאלית, שכלל בוודאי את דגני התרבות הידועים באותה תקופה (ובהיבט זה נרחיב בהמשך) והמוכרים היטב לבני התקופה. ואולם כיום אין זיהוי מוחלט ומוסכם לגבי כל חמשת מיני דגן, וחלקם איבדו את משמעותם האותנטית והפכו למונח ספרותי גרידא; החיטה והשעורה מזוהות בוודאות מפני שיש להן מסורת זיהוי פעילה ורציפה של גידול ושימוש, תוך כדי שימור שמן.¹² לעומת זאת, לגבי שאר שלושת המינים לא הייתה מסורת הזיהוי מוסכמת כבר בימי הביניים, ובקהילות ישראל התקיימו להן מסורות זיהוי אחדות,¹³ והוצעו הצעות זיהוי שונות של חוקרים.¹⁴ מטרת מאמר זה היא לנסות להתוות דרך לבחינת זיהוי חמשת מיני דגן, כאשר כמקרה מבחן ישמש ה'שיפון'.

הערות אחדות בנושא זיהוי הצמחים

בספרות המחקר פותחו כלים מתודולוגיים שונים המסייעים בזיהויים של צמחים הנזכרים במקורות הקדומים; ניתוח הטקסט, השוואות עם ספרות היסטורית מתרבויות קרובות, בלשנות (פילולוגיה

- 5 וראו במיוחד לשון הירושלמי, חלה פ"א ה"א, נז ע"ב: "ובדרקו ומצאו שאין לך בא לידי מצה וחמץ אלא חמשת המינין בלבד". ועוד ראו בבלי, נדרים נה ע"א. על המשמעות של חלוקת המינים לשתי קבוצות, הראשונה בלשון רבים והשנייה בלשון ספציפית, נעמוד בהמשך.
- 6 ראו למשל רמב"ם למשנה בכלאים ב, ב (מהדורת קאפח, עמ' קה); הלכות כלאים פ"א ה"ח.
- 7 משנה, חלה א, א; רמב"ם, הלכות בכורים פ"ו ה"ב.
- 8 בבלי, פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"ב; רמב"ם, הלכות חמץ ומצה פ"ה ה"א; שו"ע או"ח, סימן תנג.
- 9 הרמב"ם הלכות ברכות פ"ג ה"א-ה"ב; שו"ע, או"ח, סימן רח.
- 10 משנה, נדרים ז, ב.
- 11 ראו סיכום באנציקלופדיה תלמודית (הרב ש"י זיון, עורך), ז, תל אביב תשט"ז, עמ' רכו-רכט, ערך דגן.
- 12 בשם המהר"ם מובאת עדות יוצאת דופן על קהילה באשכנז שאיבדה את מסורת הזיהוי של ה'שעורה' והחליפו אותה בטעות עם האורז, ראו ר' יוסף ב"ר משה, ספר לקט יושר, ברלין תרס"ג, עמ' 75.
- 13 סוגיה זו כה בעייתית, עד כי היו שהסתפקו שמא הדורה נכללת בין חמשת מיני דגן, וכך נשאל ר' יעקב חאגיז, הלכות קטנות, א, ירושלים תשמ"א, שאלה קיב: "שאלה מהו לאכול דור"א שקורין באיטליה פורמינטון בפסח מאחר שאין אנו בקיאים מהו כוסמין ושיפון". וכן כתב ר' עבדאללה סומך, שו"ת זבחי צדק, ג, ירושלים תשמ"א, סימן מג. לעומת זאת העיר החיד"א: "ופשוט אצלנו ומסורת בדינו מאבותנו שהוא מין קטנית ואינו מין דגן כלל... בקושטא בערי אשכנז בקיאי בכל חמשת מיני דגן ומידי עוברי בנערותי שם הביאו לי כוסמין ושבולת שועל ושיפון והם מינים אחרים" (=כלומר שהדורה אינה נכללת בהם, ז"ע), שו"ת חיים שאל, למברג תרמ"ו, שאלה מז. ועוד ראו בסוגיה זו, הרב ב"צ מאיר חי עוזיאל, משפטי עוזיאל, א, תל אביב תרצ"ה, עמ' נד. התייחסות תובה בהמשך המאמר.
- 14

לזיהוי ה'שיפון'

ואטימולוגיה), מחקר הבוטניקה הארכאולוגית ועוד.¹⁵ אולם דומה, שהקריטריון החשוב ביותר אשר מאפשר להגיע לרמת זיהוי מוחלטת הוא "מסורת זיהוי" רציפה ומהימנה, שמבחינה הלכתית היא היחידה שיש לה תוקף פסיקתי מחייב.

מלאכת זיהוי הצמחים נשענת על מספר הנחות יסוד ובהן למשל ההנחה שצמחי המשנה, ולענייננו חמשת מיני דגן, היו מוכרים לבני התקופה. כמו־כן, לא חלו שינויים מרחיקי לכת באקלים ובשדה החקלאי המסורתי מאז ימי המשנה ועד לימינו ולפיכך ניתן לשחזר את הגידולים החקלאיים הקדומים בהתאם למציאות בהווה. יחד עם זאת, שיטת המיון (סיסטמטיקה) הקדומה הייתה לעתים שונה מהמקובל בשיטת המיון המדעית. השיטה הקדומה נטתה למיין את הצמחים ובעלי החיים לקבוצות גדולות בהתאם לסימנים מורפולוגיים חיצוניים כולטים וללא התניה הכרחית לקרבה גנטית ודמיון אנטומי כפי שמקובל בימינו.¹⁶ דבר זה יוצר קושי בהגדרה מהו מין דגן על פי חז"ל.¹⁷ ביטוי לבעייתיות זו בא לידי ביטוי למשל בסיווג המרחיב של חז"ל, שקבעו שהכוסמין נכללים בקבוצת החיטה, בעוד שבולת שועל ושיפון נכללים בקבוצת השעורים. יחד עם זאת מדברי הגמרא עולה שמדובר במיני דגן ספציפיים ולא בשמות קיבוציים שבהם נכללים כמה צמחים.¹⁸

בעיה אחרת היא זיהוי צמחים ושאר סממני המרפא על פי שמם בערבית, כפי שמופיעים החל בספרות ימי הביניים ועד לימינו. לעתים נקראו צמחים שונים באותו שם.¹⁹ לחלק מהיבטים אלה נתייחס בהמשך.

מסורת הזיהוי של השיפון

בתלמוד הבבלי הוצרכו חכמים לתרגם את שמם העברי של חמשת מיני דגן לארמית, ושם מובא: "שיפון־דישרא",²⁰ אלא שתרגום זה היה נהיר לבני תקופתם ולא לדורות הבאים אחריהם. לעומת זאת, דיון על זיהויים אינו מופיע במפורש בתלמוד הירושלמי והרושם שעולה מדיוני האמוראים הארץ־ישראליים הוא שהם הכירום היטב, כנראה בשם המשנאי.²¹ ידועה גם דרשתו של ר' שמואל בר נחמן, על הפסוק בישעיהו:

15 פליקס, עולם, עמ' 3-12.

16 על כמה מעקרונות הזיהוי ועל היחס בין זיהוי אקדמי לזיהוי הלכתי, ראו בהרחבה ז' עמר, "זיהוי מיני שרץ העוף – בראי המסורת והמדע", בד"ד, 11 (תש"ס), עמ' 6-9; הנ"ל, מסורת העוף, תל אביב תשס"ד, עמ' 16-17.

17 פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 20.

18 בבלי, פסחים לה ע"א.

19 כפי שציין הרמב"ם, ביאור שמות הרפואות (מהדרות ז' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, עמ' 15: "כי תרופה אחת יכולה להיקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה, בגלל הברדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה מדינה".

20 בבלי, פסחים לה ע"א.

21 ירושלמי, פסחים ב, ה (כט ע"ב) (מהדרות האקדמיה ללשון העברית, עמ' 509).

”ושם חטה שורה ושערה נסמן וכסמת גבלתו” (ישעיהו כח, כה) – ושם חיטה – אילו החטים. שורה – זו שיבולת שועל. ולמה נקרא שמה שורה, שהיא עשויה כשורה. שעורה – אילו השעורים. נסמן – זה השיפון. וכוסמת – זה הכוסמין.²²

כלומר לדעתו של ר' שמואל בר נחמן חמשת מיני דגן אלה גדלו בארץ ישראל בתקופת המקרא. אולם דומה שבמדרש מבקשים ללמוד אסמכתא מהפסוקים על מיני דגן שהיו בתקופת התלמוד, ולא משקפים בהכרח את פשט הפסוקים. התרגומים הקדומים ורוב הפרשנים המסורתיים למקרא לא אימצו את פרשנות המדרש ולא זיהו את ה'נסמן' עם מין של צמח (אלא פירשו בדרך כלל במשמעות 'סימן').²³ מכל מקום, דרשה זו נאמרה למי שמכיר את חמשת מיני דגן ואינה מסייעת לנו בהווה בהגדרת המוחלטת.

כבר בימי הביניים המוקדמים היו ל'שיפון' לפחות שלושה זיהויים. זיהוי אחד מופיע במילונו של ר' יחיאל נתן בן יחיאל מרומי בשם "אספילתא", היא חיטת הספלטא (*Triticum spelta*).²⁴ מדובר בדעת יחיד,²⁵ ולמעשה זיהוי זה מופיע אצל רש"י ורבים מפוסקי אשכנז כזיהוי ה'כסמין'.²⁶ הזיהוי השני מובא בקרב רבים מהפרשנים שתרגמו את פירושה לערבית, ובו קיימת זיקה פילולוגית חזקה בין המונח הארמי-בבלי 'דישרא' ובין המילה הערבית 'דוסר'.²⁷ מסורת תרגומית זו אנו מוצאים במילון הסורי-ערבי של הלסקיוגרף הבגדדי בר בהלול (מאה עשירית).²⁸ זיהוי זה מקבל אישור בתרגום הערבי לחיבורו של דיוסקורידס שנכתב במקורו ביוונית. שם מזוהים שני מיני דגן המופיעים בסמיכות בשם 'דוסר'.²⁹ הצמח הראשון נקרא *Aegilops* וכיום מכונה בשם בן-חיטה (*Aegilops*). הוא מתואר כצמח קטן בעל עלים הדומים לחיטה, אך רכים יותר, ולעתים קרובות פרי עטוף בשניים-שלושה מעטים,³⁰ הנושאים בראשם משהו דק דמוי שיער (מלענים). בין שמותיו הנרדפים מציין דיוסקורידס את השמות *Bromos*, *Sitospelos*, *Siphon*, *Avena* (IV 139). הצמח השני נקרא *Bromos*, והוא מתואר כמין הדומה ל-*Aegilops* (בן-

22 ירושלמי, חלה א, א (נו ע"ב) (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 311).
 23 למעט הרמב"ם בפירושו למשנה חלה א, א, שסיים במילים "וכל זה אסמכתא כמו שאתה רואה".
 24 הערוך, ערך דשר (מהדורת קוהוט, ג, עמ' 168).
 25 בזיהוי זה צידד י' פליקס, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 161; פליקס, כלאים, עמ' 29.
 26 דומה שה'כסמין' היה שם קיבוצי למיני חיטים עטויות גרגר, ובהקשר הארץ ישראלי הזיהוי המתאים ביותר הוא חיטה דר-גרגרית (*Triticum dicoccum*), עוד ראו מ' כסלו, "לזיהוי החיטה והכוסמת", לשוננו, לז (תשל"ז), עמ' 83-95, 243-252.
 27 I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, pp. 128-129
 28 R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, Paris 1881-1901, p. 550
 ערך דושרא.
 29 C. E. Dubler & E. Terés (eds.), *La "Materia Médica" de Dioscórides – Transmisión Medieval Y Renacentista*, II, Tetuán-Barcelona 1952-1957, p. 554
 30 במקור הערבי: ע'לאף, שפירושם גם מכסים, קרומים.

לזיהוי ה'שיפון'

חיטה) ובין שמותיו הנרדפים: Siphonion ו-Avena (IV 140). צמח זה מזוהה עם ה-Avena, כפי שעולה גם מהאיורים שנלוו למהדורות השונות של חיבור זה.³¹ כפי שרואים מדובר בשני צמחים הדומים בשמותיהם הנרדפים, ולענייננו חשובה הזיקה בין Siphonion-Siphon למילה המשנאית 'שיפון'. הצמח Aegilops, בתעתיק הערבי 'אעילפין' (או אעילין), תורגם לערבית בשם 'דוסר'³² ואילו הצמח Bromos בשם 'ח'רטאל', המזוהה ללא ספק עם ה-Avena.³³ הצמח בן-חיטה (Aegilops) גדל בדרך כלל בצמח בר, לעתים כצמח סג'יטלי,³⁴ בעל חשיבות פחותה בהשוואה לאווינה שגודלה כדגן תרבותי בעיקר כמאכל בהמה, ובימי רעב ומחסור – כמאכל אדם.³⁵ בשל כך, גם שמו הערבי (כמו ביוונית) עבר מעתק והשם 'דוסר' היה משותף גם לאווינה, וכפי שמציין הרמב"ם היה סינונים שלו: "דוסר – הוא האלח'רטאל, מין ממיני התבואה הדומה לחטה (קמח); הוא נמנה בין מיניו".³⁶ כלומר, ניתן להסיק שכאשר מקורות ימי הביניים מתייחסים לדגן ה'דוסר' כמין דגן תרבותי חשוב הכוונה היא לאווינה ולא לבן-חיטה.³⁷ אולם חשוב יותר הוא השם הערבי העממי 'שופאן' (שאינו מופיע

- 31 ראו למשל בשתי המהדורות:
R.T. Gunther (trans.), *The Greek Herbal of Dioscorides*, New-York 1959; T. A. Osbaldeston, *Dioscorides: de Materia Medica*, Johannesburg 2000
- 32 M.N. Sankary, *The Cilician Dioscorides' Plant Materia Medica: as Appeared in Ibn al-Baitar, the Arab Herbalist of the 13th Century*, Aleppo 1991, p. 137; M. Meyerhof & G.P. Sobhy, *The Abridged Version of The Book of Simple Drugs of Ahmad Ibn Muhammad al-Ghafiqi*, III, Cairo 1938, no. 249, p. 520; J.J. Clement-Mullet, "Sur les noms des céréales chez les anciens et en particulier chez les Arabes", *Journal Asiatique* (1865), pp. 215-216
ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת (ע' אלון עורך ראשי), 11, תל אביב 1983, עמ' 272.
- 33 המונחים: ח'רטאל, הרטמאן וקרטמאן הם בדרך כלל כינויים לאווינה, ראו הרמב"ם, ביאור, מס' 118; אבן אלביטאר, תפסיר כתאב דיאסקורידוס, בירות 1989, עמ' 176; באיור הנלווה לספרו של אלעמרי (בן המאה הארבע עשרה): אבן פצ'ל אללה אלעמרי, מסאלכ אלצאאר פי מאמלכ אלצאאר, מהדורת פואד סוכין, 20, פרנקפורט ע"נ מיי 1988, עמ' 265; קלמנט-מולט, עמ' 213-214; A. Dietrich, *Dioscurides Triumphans*, Göttingen 1988, p. 245-246; C.C. Townsend, E. Guest & A. al-Rawi (ed.), *Flora of Iraq*, vol. IX, J.E. Dinsmore & G. Dalman, Baghdad 1968, pp. 327, 336-337; H. Fitting & E. Littman, *Die Pflanzen Palastinas, Z.D.P.V.*, 34 (1911), p. 215 "Arabische Pflanzennamen aus der Umgegend von Biskra (Algerien)", *ZDMG*, 65 (1911), p. 342
- 34 תיאורסטוס מתאר כמין דגן רע שמכחיש את הקרקע, ראו: VIII 8, 3; VIII 9, 3; לפי פליניוס XVIII 155 הוא מין שעורה שמזיק לחיטה.
- 35 M. Grant, *Galen on Food and Diet*, London and New York 2000, p. 95
- 36 הרמב"ם, ביאור, מס' 87. הכללתו כמין חיטה היא על פי המקובל בספרות הרפואית בימיו, ואין היא משקפת את הגדרתו ההלכתית כמין שעורה. השם 'דוסר' לא היה שם של דגניים תרבותיים אחרים, ראו דוגמה שגויה אצל רבנו דוד ב"ר יוסף ב"ר דוד בן אבודרהם, אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' ריו, המביא בשם הערוך (בגירסה שאינה בידינו) שהשיפון: "שקורין אותו בערבי דוסר ובלעז אשפילטא", אולם ברור שאין לכרוך בין שניהם, שהרי אבודרהם בעצמו מביא את חיטת הספלטא בשמה הספרדי (אשקאנדא) כזיהוי לכוסמין.
- 37 מסורת זיהוי זו מופיעה גם אצל המתרגם האנונימי של דיסקורידוס שחי במאה ה-12 בספרד, ראו:
A. Dietrich, *Dioscurides triumphans: ein anonymer arabischer Kommentar* (Ende 12. Jahrh. n. Chr.) zur Materia medica, Göttingen 1988, p. 157

בספרות הבוטנית והרפואית הערבית) שרווח באזור ארץ ישראל ועירק בימי הביניים ובעת החדשה לדגן ה-Avena, שם המשמר היטב את ההוראה הקדומה של Siphon – שיפון.³⁸ בזיהוי זה אחזו גם כמה מהאחרונים.³⁹

על רקע זה יש להתייחס למסורת התרגומית של ה'דוסר' עם צמח ה'שיפון', כפי שהיא מופיעה אצל חלק מהגאונים, בהם רב שמואל בן חפני ורב שרירא גאון.⁴⁰ הרמב"ם ביאר בכל פירושו למשנה בסתמיות שמדובר במין 'אלשעיר אלברי', למעט פירושו במסכת כלים (ט, ח) שם זיהה: "אלדוסר – והוא ממיני השעורים כמו שביארתי כמה פעמים, והכוונה בזה כאן קנה שכולת השיפון (סנבלה אלדוסר)". גם ר' תנחום הירושלמי כתב במילונו: "מין שעורת בר, הנקראת דוסר".⁴¹

ר' אישתורי הפרחי צידד בזיהוי זה והוסיף: "שיפון – אלדוסר, פירשו הרופאים שהוא עשב שידמה עליו לעלי חטה, אך הוא יותר רך ולפריו שתיים או שלש מחיצות".⁴² אולם כאן יש להעיר שתיאורו הוא למעשה תרגום והעתקה מדויקת מחיבורו של דיוסקורידס (כנראה מהמהדורה הערבית) של הצמח בן-חייטה (*Aegilops*),⁴³ אם כי הראנו שהסבירות שמדובר בצמח זה היא נמוכה, ובעיקר על רקע דברי הרמב"ם⁴⁴ שהשם 'דוסר' הוא שם הכולל גם את האוינה. תמיכה אפשרית בזיהוי האחרון אפשר לראות במהדורה המודפסת לפירוש המשנה לרמב"ם (לכלים ח, ט), שם מובא במקום המילה 'דוסר' המונח 'ויילה' (כנראה צ"ל אוינה), ונמשך לזיהוי זה ר' עובדיה מברטנורא,⁴⁵ אם כי הוא מזהה במקום אחר במונח זה 'שכולת שועל'.⁴⁶ ההתלבטות בקשר לזיהוי השיפון מובאת גם בפירושו ר' בנימין מוספיא (1606-1675): "פירוש בלשון יוני שבלת שועל אבל בלשון משנה היא מין דגן אחר אשר ממנו בכל ארצות צפון עושים פת מידי

38 דינסמור, עמ' 215; עיסא, עמ' 28; קלמנט-מולט, עמ' 213-214; פלורה של עירק, ט, עמ' 327, 336-338; S.M. Husain & M.H. Kasim, *Cultivated Plants of Iraq and their Importance*, Mosul 1975, p. 149 [להלן: חוסין וקאסים]; ז' עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 80 [להלן: עמר גידולים]. הערה 13.

39 Löw, *Die Flora der Juden*, I, Vienna-Leipzig 1924, pp. 687-688; פ' אורבך ומ' אורחי, ילקוט הצמחים, מלוגי ועד הלשון העברית, תל אביב תר"ץ, עמ' 41.

40 פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון (מהדורת א' גרינבאום), ירושלים תשל"ט, עמ' רנז, ולא כפי שתרגמה בטעות המהדיר לעברית – כסמת; ש' אסף, "קטע מפירוש מילים של רב שרירא לסדרי טהרות וזרעים", תשובות הגאונים, ירושלים תשי"ב, עמ' 179.

41 ה' שי, אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה להרמב"ם, ירושלים תשס"ה, ערך 'שפן', עמ' 629.

42 ר' אישתורי הפרחי, כפתור ופרח (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תרנ"ט, עמ' תשמג [להלן: עמר, אישתורי]. זיהוי מקור זה מצטרף לשאר המקורות הרפואיים שזכרו במפורש בחיבורו, ראו: ז' עמר, "הרב אישתורי הפרחי וצמחי ארץ ישראל", סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' רסה, הערה 16.

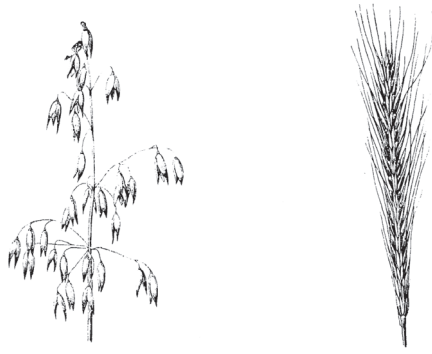
44 רוב זיהוייו של אישתורי הפרחי הושפעו מהרמב"ם, ראו: עמר, אישתורי, עמ' רסה-רסו.

45 זיהוי זה ניתן לראות גם בדברי ר' עבדאללה סומך מחכמי בבל שסבר ששכולת שועל היא 'דוסר' (המזוהה כאמור אצל אחרים עם השיפון) והכוונה אצלו היא לאוינה שנקרא בשם זה בעירק, ראו זבחי צדק, ג, סימן מג.

46 בפירושו למשנה בכלאים א, א. בהערת אגב נעיר שאמנם שיטת הזיהוי של הרמב"ם לגבי 'שיפון' ו'שכולת השועל' אינה ברורה והיא תלויה בזיהוי המוחלט של המילה הערבית 'דוסר' ולחילופין להבנת התרגום המילה

לזיהוי ה'שיפון'

יום ביום ורגילים לאכלו יותר מפת חטים".⁴⁷ נראה אפוא שהוא הכיר בתרגום שיפון-אווינה, אך הכריע לבסוף לטובת הזיהוי המקובל באירופה – *Secale cereale*.

שבולת שועל *Avena sativa*

שיפון *Secale cereale*

הזיהוי השלישי מופיע אצל רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י בשם 'סיגלא' (Seigle), הוא מין הדגן – *Secale cereale*.⁴⁸ זיהוי זה מופיע גם אצל רבנו ירוחם בשמו הספרדי "סינטינו" (centeno)⁴⁹ ובקרב פוסקי אשכנז בשם הגרמני "רוגין" (Roggen) או "קורן" (Korn), כלומר ה'דגן', משום שבארצותיהם היה זה מין התבואה הנפוץ ביותר.⁵⁰ גידול דגן זה מצליח בקרקעות חוליות וחומציות, וזקוק למנות קור גדולות ולימים קצרים, והוא בעל עמידות גבוהה בפני קרה. מסורת זיהוי נוספת מופיעה אצל רב סעדיה גאון (882–942), אשר תרגם 'שיפון' בשם צמח הנקרא בערבית "אלשילם".⁵¹ צמח זה ידוע בערבית גם בשם "זואן", הוא הזון המשכר (*Lolium*)

47 'סנבל אלת'עלב' (שבולת שועל), מונח סתום, שאינו מוכר בספרות הבוטנית הערבית. וכבר העיר על כך רבנו אברהם בן הרמב"ם: "ושבולת שועל נקרא בערבי סנבל אל תעל"ב, איני זוכר מי זכרו מהרופאים ממה שהגיע לידי, אך זולתם יזכור זה המין ויאמר שראה אותו", ראו: פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות (מהדורת נ' שרגא וא"י ויזנברג), לונדון תשי"ח, עמ' רנט, הערה 67. מכל מקום, ברור שלפי שיטת הרמב"ם ה-*Avena* נכללה בחמשת מיני דגן, ובסוגיה זו ארחיב במונוגרפיה שאני כותב על חמשת מיני דגן. מוסף הערוך, לערך שפן.

48 רבינו גרשום למנחות ע' ע"ב; המאירי לפסחים לה ע"א; פירוש הרימב"ץ, למשנה זרעים (מהדורת ר' ניסן זק"ש), ירושלים תשל"ה, עמ' עו; ר' עובדיה מברטנורא בפירושו למשנה.

49 רבנו ירוחם ב"ר משולם, ספר תולדות אדם וחווה, מהדורת ונציה (מ"צ תש"ך), נתיב חמישי, ג, עמ' 41; חידושי הריטב"א לפסחים לה ע"א.

50 ר' יעקב מולין, ספר מהרי"ל (מהדורת ש"י שפיצר), ירושלים תשמ"ט, עמ' ס, כ"י ד': "שקורין רוקן ובמדינת ריינוס קרוי קורן והוא דגן שבקרא"; רבינו שלום מנוישטט (מהדורת ש"י שפיצר), ירושלים תשל"ז, עמ' 42; לקט יושר, עמ' 74, וכן מובא במשנה ברורה, סימן קסח, ס"ק ד': "הוא שאנו קורין דגן ורוב הלחמים שלנו ממנו הוא"; תבואות הארץ, עמ' שפה. ועוד על זיהוי בקרב האחרונים, י' שיינהוק, ספר תולדות הארץ, ב, ווארשה 1859, סימן עא; ר' שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך, בני ברק תשל"ט, כללים, עמ' 19.

51 נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, א, פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 187.

temulentum),⁵² עשב רע המצוי בשדות תבואה הנקרא 'זונין' בלשון המשנה (כלאים א, א; תרומות ב, ו).⁵³ אולם נראה שגם במקרה הזה ניתן להתחקות אחרי מקור זיהויו של רס"ג. מסתבר שאף המונח 'שילם' נכלל בשם 'דוסר', ובספרות הערבית אין תיאור עקיב ובהיר לגביו; האם מדובר בשם נרדף, צמח דומה או שם כללי לצמחים רעים ופחותים.⁵⁴ עם זאת, ברור לגמרי שאין זה סביר כלל שרס"ג יזהה את השיפון שבמשנה עם עשב רע כלשהו. הסבר אחר שמתקבל על הדעת הוא שרס"ג התכוון ל-*Secale cereale*, אותו מגדלים לפעמים בעירק בימינו והוא מכונה שם באותו שם ערבי שמביא רס"ג – "שילם".⁵⁵ כלומר, רס"ג שפעל בכבל ציינו בשמו הערבי הייחודי שהיה מקובל במקומו. ייתכן שהוא הכיר מסורת זיהוי זו עוד בשהותו בארץ ישראל כטרם התמנה לרשות הגאונות בכבל. השערה זו אנו מעלים גם על בסיס השם הערבי 'שילם' שבו תרגם רס"ג את ה'שיפון', שהיה מקובל בעירק ל-*Secale cereale* ובארץ ישראל לצמח שיפון ההרים (*Secale montanum*) הגדל באזור הגבוה של רמת הגולן.⁵⁶ כמו בזיהוי צמחים אחרים ובעלי חיים, רס"ג מפגין בזיהוי השיפון עמדה עצמאית שאינה תואמת את עמדת שאר גאוני ככל ופרשנים אחרים,⁵⁷ אם כי עדיין זיהויו נשאר בתחום הפרשנות המורחבת של המונח 'דוסר'. אם אכן נכונה הנחתנו שרס"ג יזהה את ה'שילם' – שיפון עם – *Secale cereale* הרי שמדובר כאן למעשה במסורת זיהוי קדומה ורחבה ביותר הוזהה למסורת הזיהוי שהייתה מקובלת על ידי ראשוני חכמי אשכנז (רגמ"ה ורש"י) באותה העת.

קיימת הצעת זיהוי נוספת לשיפון, שיסודה כנראה בטעות, המובאת על ידי הריטב"א: "שיפון: פרש"י שהוא הנקרא שג"ל ויש שקורין אותו סניטי"ן (= *Secale cereale*) ויש שהיו מפרשין אותו שהוא פריצ"ו. וכתב הרי"ט (= הרב יום-טוב) בשם רבו הרא"ה (= ר' אהרן הלוי), שקבל מגדולים וחכמים כי הפריצ"ו מין דוחן ואינו מחמיץ. ונקטינן לחומרא, שאין יוצאין בו, וגם שיש בו משום חמץ".⁵⁸ השם "פריד"ו" אינו ברור, ואפשר שהכוונה ל"פניצ"ו" (*panico*), הוא באיטלקית הרוחן (*Panicum miliaceum*) או זיפן איטלקי (*Setaria italica*).⁵⁹

52 הרמב"ם, ביאור, מס' 143; עיסא, עמ' 111 ולויהוי זה התייחס גם אישתורי הפרחי, עמ' תשמג.
 53 ראוי לציין שבשמות אלה נקרא בערבית גם הצמח שלמון סורי (*Cephalaria syriaca*), ראו: א' וח' הראובני, "הזונין למיניהם: בתלמוד ובפולנטור של המזרח הקרוב", תרביץ, י (תרצ"ט), עמ' 172-189.
 54 ראו את התיאורים השונים המובאים אצל אבן אלביטאר, אלג'אמע למפרדאת אלאדויה ואלאע'ד'יה, קהיר 1874, ב, עמ' 118-119; אבו אלח'יר אלשאבילי, עמדת אלטביכ פי מערפת אלנבאת, מהדרות מ"ח אלח'טאבי, בירות 1995, עמ' 236, מוסיף פרט מעניין, שאנשי אלסואד מכנים את הזואן בשם 'שילם' ובעברית (!) 'סאלם'.
 55 חוסין וקאסים, עמ' 154; בפלורה של עירק, ט, עמ' 260, מובא שגידולו מוגבל לאזור הסוב-אלפיני שגובל באירן.
 56 החי והצומח, יא, עמ' 269.
 57 ז' עמר, "לזהותו של הבוץ", סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' רנב-רס; הנ"ל, ספר הקטורת, תל אביב תשס"ב, עמ' 154-155; הנ"ל, מסורת העוף, תל אביב תשס"ד, עמ' 18, הערה 12, וכן: Z. Amar, "The Choice Produce of the Land According to Sa'adia Gaon", in: *Proceedings of the Twelfth World Congress of Jewish Studies (Division A)*, Jerusalem 1999, pp. 269-277.
 58 ר' יום-טוב ב"ר אברהם אלאשבילי, חידושי הריטב"א למסכת פסחים (י' רלב"ג, עורך), ירושלים תשמ"ד, לפסחים לה ע"א.
 59 A. Musmarra, *Dizionario di Botanica*, Bologna 1996, p. 915

המדדים לזיהוי חמשת מיני דגן בספרות חז"ל

השאלה המתבקשת היא, האם ניתן להכריע בין כל מסורות הזיהוי הללו או לפחות להצביע על סבירותן? בספרות חז"ל ובספרות ההלכתית המאוחרת יותר מופיעים מספר מדדים בהקשר לזיהוי חמשת מיני דגן, המבדילים אותם משאר מיני הצמחים.

א. קריטריון החימוץ

להלכה נפסק שרק במצה הנעשית מחמשת מיני דגן אדם יוצא ידי חובתו במצוות מצה בפסח, ומאידך רק מינים אלה באים לידי איסור 'חימוץ', והשאר מוגדרים 'סרחון'.⁶⁰ לפי זה אם נוכל להגדיר מהו חימוץ מבחינה הלכתית, נוכל לכאורה לאשר או לשלול הצעות זיהוי שונות. הבעיה היא שתפחת העיסה הנראית לעין והנעשית ממיני הדגנים השונים אינה מספקת כדי להחליט מהו חימוץ ומהו סרחון, כפי שהעיר הרמב"ם.⁶¹

מחקרים אחדים ביקשו להגדיר מהו תהליך החימוץ מבחינה מדעית ולהסביר בהתאם גורם זה מבחינה הלכתית.⁶² למעשה בדיקות אלה נעשו רק על חלק מ'חמשת מיני דגן',⁶³ ועדיין לא נערך מחקר שיטתי שיברוק באופן השוואתי את כל מיני הדגניים לפי כל מסורות הזיהוי והצעות הזיהוי השונות (לפחות כעשרה מועמדים), כולל התייחסות למינים שונים של חיטה (*Triticum*), לזניהם, עם מתן עדיפות לאלה שהיו שכיחים בעולם העתיק.⁶⁴ אולם מעבר לכך, הבעיה במדד זה היא שאין הסכמה על הבנת תהליך החימוץ כפי שהובא לעיל,⁶⁵ ויש מי שסבר ש"חימוץ" הינו הגדרה הלכתית בלבד שאינה קשורה כלל לבדיקת המציאות, ולכן גם אי אפשר להתחקות אחריה בצורה מדעית.⁶⁶ דומה אפוא שלפי שעה אין באפשרותנו לקבל הכרעה ברורה לגבי משמעות תהליך החימוץ כמדד זיהוי מוחלט.

ב. צורת גרגרי חמשת מיני דגן

אחדים מהראשונים מביאים סימנים שמייחדים את כל חמשת מיני דגן: גרגר מוארך ומחויץ, בעוד ששאר מיני הגרעינים נחשבים קטניות.⁶⁷ שני סימנים אלה מסייעים בידינו לצמצם את

60 בבלי, פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"ב.

61 הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה פ"ה ה"א.

62 כ"פ מונק, "ההבדל בין חימוץ וסרחון", תחומין, א (תש"מ), עמ' 97-104.

63 מ' זקס, בנספח למאמרו של הר"י אפרתי, "לשאלת זיהוי שיבולת השועל", הליכות שדה, 57 (תשמ"ט), עמ' 15-16; הרב ל"י הלפרין, אמונת עתך, ירושלים תשס"א, עמ' 28-37.

64 כותב המאמר שוקד בשיתוף עם ד"ר דוד אילוז על מחקר זה.

65 ראו למשל, הרב מנחם מענדל אייזנברג, מחמצת שאסרה תורה מהי? (הוצאה חמישית), ירושלים תשס"ה; י"מ לוינגר, "חימוץ וסירחון", מהדרין, יא (ניסן תשנ"ז), עמ' צא-צו; הרב שבתאי רפפורט, קובץ שפתי כהן, תש"ס, עמ' 179-183.

66 הרב י' קאפח, במהדרותו למשנה תורה, הלכות בכורים פ"ו ה"א, עמ' רצט.

67 ספר האורה המיוחס לרבנו שלמה בר' יצחק, מהדורת ש' בובר (ד"צ, ירושלים תשכ"ז), עמ' 95; ר' יהודה אבן בלעם, בפירושו ליחזקאל כה, כה; תנחום הירושלמי, ערך זרע, עמ' 169, ערך שבולת שועל, עמ' 599.

הזיהוי של חמשת מיני דגן רק לקבוצת הדגנים בעלי גרגר מוארך וסדוק ולמעט מיני דגניים אחרים כמו דוחן, דורה (סורגום), תירס ובן-חילף חבשי (טף). אולם לענייננו, אין הדבר תורם כלל לזיהוי ה'שיפון' שכן לכל המועמדים שהוצעו: חיתת הספּלטה (*Triticum spelta*), אוינה (*Avena*), בן-חיתת (*Aegilops*) ו-*Secale cereale* – יש גרגר מוארך ומחויץ.

ג. חמשת מיני דגן וזיקתם לארץ ישראל

אחד הקריטריונים לזיהוי חמשת מיני דגן קשור להיקף תפוצתם וליתר דיוק לקביעה האם מדובר בדגניים שגדלו בהכרח בארץ ישראל או שמא באים בחשבון גם מיני דגניים שגדלו באזורים שונים מבחינה גיאובוטנית ואקלימית, כמו למשל בארצות אירופה הקרה שבהן התקיימו קהילות יהודיות?

ייתכן שאפשר לצמצם את המועמדים לזיהוי חמשת מיני דגן לצמחים שגדלו בתקופת המשנה בארץ ישראל. משמעות הדבר היא שהדגניים – *Secale cereale*, *Triticum spelta* או – *Avena*, שיש חוקרים הסבורים שלא גדלו בעבר בארץ ישראל,⁶⁸ אינם יכולים לכאורה להיכלל בהם.⁶⁹

נקודת ההנחה שהטקסט של המשנה משקף בהכרח את הריאליה הארץ ישראלית משום שנכתב בידי חכמים שחיו בארץ אינה מוכחת. יתירה מזאת, ישנן משניות, כמו למשל במסכת שבת בסוגיית 'במה מדליקין', שמכוונות לריאליה של כל תפוצות ישראל באשר הן.⁷⁰ יחד עם זאת, בהקשר לחמשת מיני דגן ישנן ראיות הקושרות אותם ישירות לארץ ישראל במיוחד. להלן ננסה להציג שתי אפשרויות להסבר הסוגיה; הגישה המצמצמת את חמשת מיני דגן לאלה שגדלו בארץ ישראל לעומת הגישה המרחיבה יותר, המאפשרת להניח שמדובר גם בדגניים שגדלו באירופה, והיו מוכרים גם לבני הארץ.

1. חמשת מיני דגן גדלו בהכרח בארץ ישראל

את הדיון בחרנו לפתוח בחיוב הפרשת חלה, שכאמור חל רק על עיסה הנעשית מחמישה מיני דגן. ר' שמואל בר נחמן למד בדרשתו מהמילה "גבולתו" בפסוק (ישעיהו כח, כה): "לחם – עד כאן גבולו של לחם". כלומר רק 'גבילת' עיסה מחמשת מינים אלה שנכללו ב'גבולות' קבוצה זו

68 פליקס, הצומח, עמ' 155, 161, 189-190. על רקע זה מעניינת דעתו של דה-קנדול (1886), שטען שה-*Secale cereale* וה-*Avena* לא גדלו בלבאנט בתקופה הקדומה, והוא מתבסס בין היתר על העובדה שהם לא מופיעים בשפות השמיות, טענה שאינה עומדת במבחן לפי שתי המסורות המזוהות אותו עם ה'שיפון', הנזכר כאמור במשנה, ראו: A. De Candolle, *Origin of Cultivated Plants*, New-York-London 1967, pp. 370-373.

69 על הפולמוס החריף שעוררה טענה זו בהקשר לזיהוי האוינה, ראו מ' כסלו, שיבולת שועל; י' פליקס, שם, "לשאלת זיהוייה של שיבולת שועל", עמ' 171-178; ר"י אפרתי, "לשאלת זיהוי שיבולת השועל", הליכות שדה, 57 (תשמ"ט), עמ' 11-15; הרב י' מרצבך, עלה יונה, ירושלים – בני ברק תשמ"ט, עמ' תמח-תמט, ותשובתו של פליקס בהליכות שדה, 59 (תשמ"ט), עמ' 19-22; ג' צביון, "זוהתה של שיבולת שועל וכשרותה לאפית מצות", תהודת כשרות, 5-6.

70 ז' עמר וא' שוויקי, במה מדליקין, אלקנה תשס"ג, עמ' 126-127.

לזיהוי ה'שיפון'

יוצרת מאפה המוגדר מבחינה הלכתית לחם החייב בחלה.⁷¹ אולם, בעוד שכל הדינים הקשורים לחמשת מיני דגן נוהגים בכל מקום, הרי שחיוב הפרשת חלה מדאורייתא חל רק בארץ ישראל (ומדרכנן גם בחו"ל), שנאמר "והיה באכלכם מלחם הארץ" (במדבר טו, יט).⁷² דרשה זו מחייבת לכאורה לומר שחמשת מיני דגן גדלו בתקופת המקרא ובתקופת חז"ל בארץ ישראל וכל מין שלא גדל אז בארץ אינו יכול להיכלל במיני הדגן.⁷³ על יסוד דברים אלה ושיקולים נוספים הוכחנו במקום אחר שדגן הטף (*Eragrostis tef*) שנוהגים יוצאי אתיופיה לאוכלו, אינו נכלל בחמשת מיני דגן.⁷⁴ יתירה מזאת, איזכור חמשת מיני דגן בדיני כלאי זרעים (משנה שם, א, א) מוכיח שמדובר בצמחים שגדלו בארץ ישראל, בעוד שאיסור זה אינו חל בחו"ל אף מדברי סופרים.⁷⁵

הבעיה עם מדרד זה היא שקשה להוכיח באופן מוחלט מהם בדיוק מיני הדגנים שגדלו בארץ ישראל בתקופה העתיקה וקשה אף יותר לשלול את מציאותם של דגניים אחרים, מפני שהעדויות ההיסטוריות חסרות או מעורפלות ואף הממצא הבוטנוארכאולוגי הוא ספורדי ואינו משקף את מלוא תמונת המציאות החקלאית הקדומה. כך, למשל, מהיעדר מציאותם של גרגרי אורז, אין להסיק שהוא לא היה חלק מגידולי הארץ בעבר. זאת לנוכח העובדה שהוא נזכר רבות בספרות חז"ל כגידול חקלאי בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.⁷⁶ העדות המתקבלת מהמחקר הבוטנוארכאולוגי היא אפוא מוגבלת ומאפשרת הסקת מסקנות באופן פוזיטיבי, מהממצא הקיים ולא מהיעדרו. לענייננו נציין שלפי שעה לא נמצא ממצא מאחד מהמועמדים העיקריים לזיהוי ה'שיפון'.⁷⁷ יתירה מזאת, גם אם ימצאו שרידים של אחד מהם הדבר עשוי לתמוך במסורת הזיהוי של מין דגן זה, אך לא לשלול לחלוטין את ההצעות האחרות. לפיכך עלינו לבחון את סבירות זיהויים אלה בהקשר לאפשרות גידולם בארץ מבחינת התאמתם מבחינה אקלימית וגיאובוטנית, ובמידת האפשר להסתמך על עדויות היסטוריות המלמדות על גידולם בארץ ישראל בפועל בעת העתיקה או בעת החדשה.

הדעה שחיטת הספלטה (*Triticum spelta*) גודלה בארץ ישראל היא דעת יחיד, בעלת ההסתברות הנמוכה ביותר. דבר זה נובע לא רק מהיעדר ראיות מהעבר, אלא בעיקר בשל חוסר

71 ירושלמי, חלה פ"א ה"א (נו ע"ב).

72 ספרי, במדבר פסקא ק", ד"ה וידבר; הרמב"ם, הלכות בכורים פ"ה ה"א. אגב, בתרגום ירושלמי לפסוק זה נאמר במפורש שהפרשת חלה היא רק מחמשת מיני דגן: "ולא מן אוריזא ודוחניא וקטני".

73 בהמשך נביא פרשנות אחרת שניתן ללמוד מדיני חלה.

74 ז' עמר, "ברכת לחם האנג'רה העשוי מטף", תחומין, כה (תשס"ה), עמ' 328-333.

75 בבלי, קדושין לט ע"א; הרמב"ם, הלכות כלאים פ"א ה"ג.

76 סיכום המקורות, ראו י' פליקס, "האורז בספרות חז"ל", בר-אילן, א (תשכ"ג), עמ' 177-189; עמר, גידולים, עמ' 74-76.

77 למעט *Secale cereale* שנמצא בסוריה באתר המתוארך לימי הביניים (מאות 7-14), ראו: D. Samuel, "Archaeobotanical Evidence and Analysis", in: S. Berthier (ed.), *Peuplement rural et aménagements hydroagricoles dans la moyenne vallée de l'Euphrate, fin VIIIe-XIXe siècle: Région de Deir ez Zor - Abu Kemal (Syrie), Damas, Damascus 2001*, pp. 347-481.

התאמתה לאקלים המקומי. גידול זה נפוץ באזורים הרריים וקרים באסיה (למשל אירן) ובאירופה (בעיקר בגרמניה). אמנם אפשר שחכמי ישראל שביקרו ברומא ידעו עליה, אך אין זה מתאים לזיהוי עם אחד מחמשת מיני דגן, שחלו עליהם דיני המצוות התלויות בארץ. אפשרות סבירה יותר להסבר מסורת זיהוי זו, שחכמים חשבוה כמין אחד עם חיטה דו-גרגרית (*Triticum dicoccum*) הדומה לה מאוד.⁷⁸

האווינה (*Avena*) היא הפירוש השני למילה 'דוסר' בערבית, מזוהה גם עם 'שבולת שועל' לפי מסורת הזיהוי של רגמ"ה, רש"י ושאר פוסקי אשכנז וחלק מהחוקרים.⁷⁹ אמנם אין לנו עדויות חותכות לגבי גידולה בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, אך הן קיימות כפי שעולה מהמקורות ההיסטוריים מהתקופה הצלבנית ואילך.⁸⁰ לפי שיטתו של פליקס,⁸¹ מדובר בגידול חדש שחדר לתרבות החקלאית המקומית רק בימי הביניים, למעשה היחיד שהוכנס בתקופה הצלבנית, ולפי הגישה הפרשנית שסוברת שהוא גדל כבר בתקופת המשנה והתלמוד הרי שמדובר למעשה בהמשכיות המסורת החקלאית המקומית. שבולת שועל מצויה (*Avena sativa*) גדלה באזורנו בעת החדשה באופן מוגבל, בעיקר כמאכל לבעלי חיים⁸² ושבולת שועל ביוזנטית (*Avena byzantina*) מהזן מתואלית גודלה בלבנון וסוריה.⁸³ מכל מקום, יוצא שלא הייתה שום מניעה מבחינה גיאובוטנית או אקלימית לגדל דגן זה בארץ. אשר לבן-חיטה (*Aegilops*), אף שגם הוא נקרא בשם 'דוסר', כבר הערנו שאין זה סביר שצמח בר זה נחשב כמין חשוב עד כדי כך שייכלל בין חמשת מיני דגן, כפי שעולה גם מהמקורות מימי הביניים שמתייחסים למונח זה כגידול מבוית בהקשר לאוינה.

גם דגן ה-*Secale cereale*, המכונה בימינו שיפון תרבותי, הוא כפי שראינו בעל מסורת זיהוי מוצקה ל'שיפון'. אולם בטרם נדון באפשרות גידולו בארץ בעבר, נבחן תחילה מהם גבולות ארץ ישראל בתקופת חז"ל.

תחום תפוצת חמשת המינים וסוגיית השיפון

תחום גבולות ארץ ישראל נדון רבות בספרות חז"ל, לעתים במאמרים בעלי אופי דרשני,⁸⁴ ולרוב הם משקפים מציאות יישובית בעלת משמעות הלכתית מחייבת.⁸⁵ פירוט גבולות מרחיב נמצא

78 כסלו, החיטה, עמ' 88-89.
 79 ב' צ'ז"ק, אוצר הצמחים, הרצליה 1952, עמ' 806-807, סבר שמדובר ב-*Avena byzantina* (מכונה כיום שבולת שועל ביוזנטית) וכסלו הציע שהכוונה לכלל מיני התרבות והבר, ראו כסלו, שבולת שועל.
 80 עמר, גידולים, עמ' 79-80.
 81 פליקס שלל את זיהוי האוינה עם 'שבולת השועל', ראו פליקס, הצומח, עמ' 189; פליקס, שבולת שועל.
 82 G. E. Post, *Flora of Syria, Palestine and Sinai*, II, Beirut 1932, pp. 737-738; P. Mouterde, *Nouvelle Flore du Liban et de la Syrie*, I, Beirut 1966, p.82
 83 ראו אנציקלופדיה לחקלאות, גידולי שדה וגן, עמ' 76.
 84 כמו למשל ששטחה של ארץ ישראל "ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה", ראו למשל, בבלי, בבא קמא פב ע"ב ומקבילות.
 85 ראו י' צפירי, "הפרובינציות בארץ ישראל – שמות, גבולות ותחומי מינהל", בתוך: ארץ ישראל מחורבן בית

לזיהוי ה'שיפון'

במקורות הבאים: "איזו היא הארץ ואיזו היא חוצה לארץ? כל השופע ויורד מטורוס אמנוס ואילך (=ולפנים) – ארץ ישראל, מטורוס אמנוס ולהלן (=ולחוצה) – חוץ לארץ".⁸⁶ לפי הפרשנות המרחיבה מדובר ברכס הרי הטורוס שבתורכיה, שם הוא מצוי,⁸⁷ ואולם יותר סביר שמדובר בהרי טורוס אמנוס שבין אסיה הקטנה לצפון סוריה.⁸⁸ אזור זה גובל בשולי התפוצה הטבעית של *Secale cereale*,⁸⁹ כך שמבחינה גיאובוטנית הוא יכול לגדול שם גם כצמח תרבות, ולפיכך אין מניעה שהוא נכלל בחמשת מיני דגן החיבים במצוות התלויות בארץ. ייתכן שיש לראות במאמר זה המשך להגדרת תחום "עולי מצרים – מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, נאכל אבל לא נעבד" (משנה, שביעית ו, א), דהיינו תחום סוריה שהיה בעל מעמד הלכתי מיוחד. אולם כחז"ל אנו מוצאים תחום גבולות מצומצם יותר, תחום 'עולי כבל', שנדון בקשר למצוות התלויות בארץ, הלכה למעשה, ובמיוחד חשובה היא הברייתא המכונה במחקר 'ברייתא דתחומין'.⁹⁰ על פי הברייתא בגבול הצפון-מערבי נכלל לפי רוב הדעות אזור רמת הגולן ודרום בקעת הלבנון.⁹¹ גם לפי תחום מצומצם זה נשארת בעינה הסבירות לגידול *Secale cereale* באזור צפון ארץ ישראל וסביבותיה. יחד עם זאת, לא ניתן לכלול בתחום זה את חיטת הספלטא.

אולם מעבר להתאמה פיטוגיאוגרפית, ישנן עדויות מהעת החדשה לגידולו בתחום הצפוני והקר של ארץ ישראל. כבר הערנו שהשם הערבי 'שילם' שבו תרגם רס"ג את ה'שיפון', מקובל גם בארץ ישראל לצמח שיפון ההרים (*Secale montanum*) הגדל באזור רמת הגולן בראשי הרי געש בקרקעות טוף (חומציות) ובחרמון בקרקע טרה-רוסה על סלעי גיר ודולומיט קשים בתחום רום של 1200-1800 מ'.⁹² אהרן אהרונסון שניהל חליפת מכתבים עם עמנואל לעף התייחס לסוגיה ובתחילה כתב: "שיפון – כי אין זה Roggen הנני מבין כי ה-*Secalum montanum*"⁹³

- שני ועד הכיבוש המוסלמי (צ' ברס ואחרים עורכים), א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 380-386; פ' נאמן, תחומי ארץ ישראל לפי ספרות חז"ל, ירושלים תשל"ט.
- 86 תוספתא, תרומות ב, יב; חלה ב, יא; ירושלמי, שביעית ו, א (לו ע"ד).
- 87 P.H. Davis, *Flora of Turkey*, IX, Edinburgh 1985, pp. 258-260
- 88 י' אליצור, ישראל והמקרא: מחקרים גיאוגרפיים, היסטוריים והגותיים (י' אליצור וע' פריש, עורכים), רמת גן תש"ס, עמ' 389.
- 89 ראו בהרחבה: D. Zohary & M. Hopf, *Domestication of Plants in the Old World* (Third Edition), Oxford 2000, pp. 69-77
- 90 למקור זה כמה נוסחים: תוספתא, שביעית ד, יא (כ"י וינה וכ"י ארפורט); ירושלמי, שביעית, פ"ו, לו ע"ג; ספרי דברים נא (סוף פרשת עקב), ולאחרונה כתובת בית הכנסת שברחוב. על ספרות המחקר העניפה בנושא זה ראו סקירה אצל: צפירי, "הפרובינציות בארץ ישראל – שמות, גבולות ותחומי מינהל", בתוך: ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי (צ' ברס ואחרים, עורכים), א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 383; י' זוסמן, "ברייתא דתחומי ארץ-ישראל", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213-257; י' פליקס, תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 33.
- 91 ראו למשל, פליקס, שביעית, ב, עמ' 73; ר' פרנקל וי' פינקלשטיין, "מקצוע צפוני מערבית של ארץ-ישראל", קתדרה, 27 (תשמ"ג), עמ' 39-46; ז' ספראי, "לשאלת תחומי ארץ ישראל החיבים במצוות התלויות בארץ", בתוך: ספר היובל לר' יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק, ב, ירושלים ניו-יורק, תשמ"ד, עמ' תרצו-תתשיט.
- 92 החי והצומח, יא, עמ' 269.
- 93 צ"ל: *Secale montanum*

לא נמצא אצלנו",⁹⁴ אולם בעקבות חקירותיו הוא חזר בו ובשנת 1911 כתב: "נדמה לי, כי צדק רש"י בתרגומו 'שיפון' ב-Seigle, Roggen",⁹⁵ והוא אף סבר שממנו בויית השיפון התרבותי (*Secale cereale*).⁹⁶ כיום דעתו אינה מקובלת על הכל, שכן אמנם שני מינים אלה עשויים לגדול באותם תנאי אקלים ורקע (כמו באנטוליה), אך הם אינם קרובים מבחינה גנטית (מספר הכרומוזומים שונה). מכל מקום, ההנחה שה-*Secale cereale* גדל בצפון ארץ ישראל וסוריה באזורים גבוהים וקרים הינה מסתברת. מין דגן זה גדל בכל רמת אנטוליה, עירק ואירן.⁹⁷ תפוצתו כוללת גם את האזור הגובל בסוריה, והיעדר ממצא בוטנוארכאולוגי מאזור זה נובע כנראה ממיעוט מחקרים ופרסומים. ייתכן שהממצא הבוטנוארכאולוגי מדיר אלזור שבאגן נהר החידקל (צפון מזרח סוריה), המתוארך לימי הביניים,⁹⁸ הוא סימן לבאות. החוקרים סבורים שבתחילה התוודע האדם למין דגן זה כצמח רע שנלווה לשרדות החיטה, ורק בשלב מאוחר (כבר בתקופת הברונזה) הוא בויית. בניגוד לחיטה, הוא עמיד לקרה, ויתרון זה נוצל בשנים שבהן הטמפרטורות נמוכות מאוד ואז הוא מהווה את מין דגן-הלחם העיקרי.⁹⁹ קיימות עדויות אחדות לקיומו של ה-*Secale cereale* באזור ארץ ישראל וסביבותיה בעת החדשה. אהרן אהרונסון כתב ביומנו בתאריך 21.6.1907 על מציאת *Secale cereale* באזור דמשק, אם כי הוא מציין שמדובר בצמח בר סגטאלי (*Unkrautroggen*), שמלווה את החיטה.¹⁰⁰ אף שאין המדובר בטיפוס התרבותי המובהק, הרחיב אהרונסון בכמה אחרת על משמעותה של תגליתו:

והנה היתה מקובלת הדעה כמושכל ראשון, שהשיפון לא נודע במזרח — לא בימי קדם ולא בימינו אנו. הפילולוגים לא הכירו שום שם מיוחד לדגן זה בארצות המזרח, ומה נקל להסיק מכך, שמוצאו היה בוודאי מאירופה; ולא עוד אלא שמסקנה זו בעיקר היוותה את הבסיס העיקרי — כפי שעוד נראה להלן — לתאוריה של Much, Hoops וחבריהם האומרת כי גידול הדגנים החל באירופה. כל אדם היודע עד כמה ידעה דמשק, עד ימינו אלה, להגן על עצמה נגד כל השפעה אירופית. הרעיון שהשיפון אשר מצאנו מעורב בחיטה הובא למקומו ממרחקים, אינו מתקבל על דעתו. יצוין עוד, כי המרחב שמצפון לדמשק וממזרחה כמעט שלא נחקר עד כה, ויתכן מאד שמגדלים שם שיפון בקנה מידה גדול או קטן, בלי שנדע זאת כלל. לא היה סיפק בידי לחקור, אם יש בפי הערבים שם מיוחד לדגן זה.¹⁰¹

- 94 ראו: א' הכהן, "איגרות חכמים", מדעי היהדות, 33 (תשנ"ג), עמ' 39.
 95 א' ליבנה, אהרן אהרנסון: האיש וזמנו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 112 וכן סבר צ'ז'יק, עמ' 816.
 96 י' אהרנסון, "תרומה לתולדות דגני הלחם", בתוך: חיטי-בר וחיטים תרבותיות, ירושלים תש"ל, עמ' 23.
 97 E. Weiss, M. E. Kislev & A. Hartmann, "Autonomous Cultivation before Domestication", *Science*, 312 (2006), pp. 1608-1610.
 98 ראו סמואל (הערה מס' 77).
 99 זהרי והופף, עמ' 70-77; J. Smartt & N.W. Simmonds, *Evolution of Crop Plants*, London 1995, pp. 166-169.
 100 א' אהרנסון, צמח מערב הירדן (ה"ר אופנהימר ומ' אבן-ארי, עורכים), תל אביב 1940, עמ' 162-164.
 101 אהרנסון, תרומה, עמ' 23.

לזיהוי ה'שיפון'

דומה, שכעבור מאה שנים של מחקר במידה רבה עדיין נותרו דבריו של אהרונסון רלוונטיים. גם בספרות המדעית המאוחרת יותר מדווח על קיומו של *Secale cereale* (מטיפוס הבר) באזור לבנון וסוריה.¹⁰² בשנות השלושים של המאה העשרים נערכו בארץ ניסויים רבים ומוצלחים לאקלמו בארץ, אך גידול זה לא מומש, כי באדמות הכבדות והבינוניות מניבה החיטה יכולים גבוהים ממנו ואילו הקרקעות החוליות שהתאימו לו יועדו למטעים ולגידולי שלחין אחרים.¹⁰³ פירוש הדבר הוא שמבחינה תיאורטית אין כל מניעה לאפשרות שגידול השיפון המתורבת היה בארץ ישראל בתקופה הקדומה.¹⁰⁴

2. חמשת מיני דגן כוללים מינים אחרים הגדלים מחוץ לגבולות ארץ ישראל

כיוון אחר של פרשנות הוא שאכן בזיהוי חמשת מיני דגן באים בחשבון מינים שהיו שכיחים בעולם הקדום מחוץ לגבולות ארץ ישראל (ואין זה מבטל את האפשרות שהבאנו לעיל), כמו ה-*Avena* וה-*Secale cereale* שגדלו כדגני תרבות בארצות אירופה הקרות בתקופת המשנה והתלמוד. אפשרות זאת עולה מהמשנה: "פרות חוצה לארץ שנכנסו לארץ – חייבים בחלה" (משנה, חלה ב, א). המקור להלכה הוא הפסוק: "בבאכם אל הארץ אשר אני מביא אתכם שמה" (במדבר טו, יט) ומכאן למדרו חז"ל: "שמה אתם חייבין בין בפירות הארץ בין בפירות חוץ לארץ".¹⁰⁵ חז"ל התייחסו אפוא לאפשרות של יבוא של דגניים מחו"ל לארץ ישראל, שעל עיסתם ישנו חיוב הפרשת חלה. אמנם כרגיל ארץ ישראל סיפקה את תצרוכת הדגניים שלה, אך לעתים נוצר מחסור כמו בעתות בצורת או בשנת שביעית, וחכמים התירו "שמביאין תבואה וקיסנית מחוצה לארץ לארץ".¹⁰⁶ ישנן עדויות רבות לייבוא דגניים מעבר הירדן וממצרים,¹⁰⁷ אם כי לפי שעה אין עדויות ישירות ליבוא מאירופה. כמו כן ראינו לעיל שאין עדות מהממצא הבוטנוארכאולוגי לחיטת הספלטה והאווינה התרבותית. מעבר להסתייגויות שהבאנו בקשר למגבלות הממצא הארכאולוגי, צריך להוסיף שקיימת אפשרות ליבוא דגנים אלה לא כגרעינים, אלא בצורה של קמח (שעיסתו חייבת כאמור בחלה) שאף הוא לא נמצא בממצא הארכאולוגי, ואף אם היה נמצא היה קשה להגדיר מאיזה מין דגן הוא נטחן. לסיכום קיימת בהחלט אפשרות שייבאו מיני דגניים מאירופה (ואולי אף את חיטת הספלטה), כמו שייבאו מוצרים חקלאיים אחרים,¹⁰⁸ והמסורת

102 D. Heller & C.C. Heyn, *Conspectus Flora Orientalis*, 6, Jerusalem 1991, p. 113

103 החי והצומח, יב, עמ' 24.

104 בהשקפה זו אנו מציעים להיות זהירים, ולא כפי שטען בנחיצות פליקס, הצומח, עמ' 190, שמין דגן זה לא גדל בארץ ולכן אין לזהותו עם ה'שיפון' שבספרות חז"ל.

105 ירושלמי ב, א (נח ע"ב), ופירוש ר' עובדיה מברטנורה למשנה, שם.

106 תוספתא, שביעית ד, טז.

107 ראו סיכום אצל ר' ינקלביץ, "אוצרות מזון בארץ ישראל בתקופת הבית השני המשנה והתלמוד", מלאת, א (תשמ"ג), עמ' 108; ז' ספראי, "המסחר בחיטה בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", חלמיש, 3 (תשמ"ו), עמ' 8; Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London – New York 1994, pp. 110-112.

108 ראו למשל עדות על יבוא תפוחים מהעיר Cumae שבאיטליה, כפי שעולה מכתובת על כר שנמצאה במצדה והמלמדת על תכולתה, ראו: H.M. Cotton & J. Geiger, *Masada II, The Latin and Greek Documents*, Jerusalem 1989, pp. 133, 163

הפרשנית של חכמי אשכנז וצרפת (כמו רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י) מייצגת נאמנה מסורת פרשנית קדומה. יתירה מזאת, על פי פרשנות זו, חז"ל התייחסו לחמשת מיני הדגן העיקריים והנפוצים ביותר בתפוצות ישראל באותם ימים.

סיכום

בין כל המסורות הפרשניות והצעות החוקרים לזיהוי השיפון קיימים שני זיהויים עיקריים, שרווחו זה לצד זה כבר בתקופת הגאונים. הזיהוי הראשון מהווה כנראה המשך לזיהוי אמוראי בבל, הקושר בין ה"דישרא" בארמית ל"דוסר" בערבית, והכוונה היא לאווינה (*Avena*) ולא לבן-חיטה (*Aegilops*). זאת מסורת לשונית שמקבלת אישוש בכמה ערוצים; מחד בתלמוד הבבלי (שיפון-דשרא), ומאידך גם בתרגום הסורי לערבית (דשרא-דוסר) ובתרגום של המונח היווני *Siphon* – (שיפון-דוסר); תרגומים שכולם נערכו בכבל.¹⁰⁹ זיהוי זה נתמך גם בשם ערבי נוסף של האווינה – 'שופאן', המשמר את השם 'שיפון'.

הזיהוי השני הוא שמדובר ב-*Secale cereale*. זו מסורת קדומה, ובעלת תחום נרחב, המופיעה מצד אחד אצל רס"ג במזרח ומצד שני אצל רש"י במערב. דבר זה מאפשר להניח שהמסורת האשכנזית הקדומה לא נבעה בהכרח כתוצאה מהתאמה למציאות הבוטנית במקומם, וייתכן שהיא משמרת מסורת ארץ ישראלית אותנטית, כפי שניתן לראות פעמים רבות בתחומי מנהג והלכה אחרים.¹¹⁰ במילים אחרות, השאלה היא האם מדובר בעצם במחלוקת בין מסורת זיהוי בבלי לארץ ישראלית?

לדעתנו אי אפשר להכריע מהי המסורת שמשקפת את המציאות ההיסטורית שאליה התכוונה המשנה. בכל מקרה הראנו שקיימת סבירות לכך ששני מיני דגן אלה גדלו בארץ ישראל בתקופת המשנה או שבנסכיבות מסוימות ייבאו אותם לארץ, ולכן הם נמנו בין 'חמשת מיני דגן'.¹¹¹ הדעת נותנת שחז"ל ייצגו בכך את מיני הדגן השכיחים שגודלו או שהיו בשימוש על ידי יהודי ארץ

109 תרגומו של דיוסקורידס לערבית נעשה בידי סטפטנוס אבן בסיל (בימי השליט אלמטוכל: 847-861), על בסיס המקור היווני והתרגום הסורי. תרגום זה נבדק והוגה בידי חנין אבן אסחאק (809-877) מבגדד, מהדמויות המרכזיות של תקופת התרגומים, ראו: C.E. Dubler, "Diyuskuridis", in: *Encyclopaedia of Islam*, II, Leiden-London 1965, pp. 349-350

110 ראו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 424-426, 433-434; י"מ תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 21, 61.

111 על רקע זה תמוהה דעתו של פליקס שרחה את האפשרות ששני מינים אלה גדלו בארץ ישראל, בעוד שהוא אימץ את זיהוי השיפון עם חיטת הספלטה, שהיא המועמדת הפחות סבירה. גם ההנחה שהזיהוי של הראשונים אינו מבוסס על מסורת, אלא על זיהוי המבוסס על מיני הדגניים שרווחו בתקופתם, אינה מוכחת, ראו דבריו: "ארשה לעצמי להעלות רעיון כללי לגבי זיהוי מיני הדגן ע"י המפרשים והראשונים. משהגיעו לזיהוי לאירופה מצאו בה גידולים לגביהם לא היתה להם מסורת אם הם מחמשת מיני דגן. לא היו להם ספקות לגבי זיהוי חטה ושעורה וכוסמת, שיבולת שועל ושיפון הם זיהו עם מיני דגן מקומיים – ש"ש תרבותית (*Avena*) ושיפון תרבותי (*Secale*). ויש שהחליפו את הזיהוי של שניים אלה (הערוך)". י' פליקס, "לשאלת זיהוייה של שבולת שועל", מנחה לא"ש; ספר היובל להרב אברהם ישעיהו דולגין (א' ורהפטיג, עורך), ירושלים תשנ"א, עמ' 177.

לזיהוי ה'שיפון'

ישראל. תחילה נמנו מיני הדגן שנזכרו בלשון רבים; 'חיתים' הם מיני החיטה בעלי גרגרים חופשיים, חיטה קשה (*T. durum*) וחיטה רכה (*T. aestivum*). לאחר מכן נמנו ה'שעורים', בעיקר השעורה התרבותית (ארבע או שש טוריות) (*H. vulgare*) והמין שעורה דו-טורית (*H. vulgare subsp. distichum*). המין השלישי ברשימה הוא ה'כוסמין', הכולל חיטה דו-גרגרית ושאר המינים העטויים השכיחים יותר.

לאחר מכן נמנו המינים שנזכרו בלשון יחיד, והם מתייחסים למין דגן ספציפי ולא לקבוצה מורחבת; שכולת שועל ושיפון. נראה שמדובר בדגניים שגודלו באופן מצומצם יותר (ואולי בווייתו רק בתקופת חז"ל), ובתנאים אקלימיים וגיאובוטניים מיוחדים יותר או שיוכאו מאירופה, שם היו גידולים שכיחים בתקופת המשנה והתלמוד. על רקע זה יש להעיר שמחדשי הלשון העברית בחרו לצמח *Secale cereale* את השם שיפון תרבותי, אף שסברו שמדובר בזיהוי מוטעה,¹¹² ועדיין לא ברור האם מדובר במשוגה מודעת או שהיא קלעה בניגוד לדעתם לאמת ההיסטורית. מכל מקום, מוסכם לפי מסורות הזיהוי הקדומות (כולל הרמב"ם) שהאווינה נכללת כמין 'מחמשת מיני דגן' (שיפון או שכולת שועל), קביעה שהיא כשלעצמה חשובה, ובעלת השלכה הלכתית לימינו. יתירה מזאת, אם נקבל את ההנחה ש'שכולת שועל' היא אווינה (*Avena*), הרי שהדבר מחזק את האפשרות שה'שיפון' זהה ל-*Secale cereale*. לפי פרשנות זו עולה שהמסורת הפרשנית האשכנזית שימרה בצורה אותנטית את מסורת הזיהוי הקדומה של חז"ל. סוגיית זיהוי ה'שיפון' חושפת אותנו גם לנפתוליה של הפרשנות היהודית בימי הביניים, ומאפשרת להתחקות אחר דרך השתלשלות המסורות מתקופת התלמוד לתקופת הגאונים, כשהיא למעשה משקפת את 'תקופת התרגומים' שחלה בתקופה העבאסית (בעיקר במחצית הראשונה של המאה התשיעית).¹¹³ תקופת פריחה תרבותית תוססת זו מאופיינת בין היתר בתרגום והעברה של המורשת הקלאסית, הארמית והסורית, ללשון הערבית.¹¹⁴ כלומר, מדובר בשימור מסורות תרבותיות ומדעיות פרה-איסלאמיות, אך במקרים רבים גם של שכלול ופרשנות מחדשת. יהדות הלבנט הושפעה רבות מתהליך השיערוך ואימצה את פרות פרשנות זו, ולענייננו זיהוי הצמחים שנזכרו במשנה פורש על פי האסכולה של דיוסקורידס בלבשו הערבי. אין מדובר

112 ראו: צמחי ארץ ישראל, מלוני ועד הלשון העברית, יד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 12, הערה 3: "אמנם ידוע שבמקורות התלמודיים השיפון הוא *Avena*, ואילו שיכולת שועל = *Panicum italicum*. אולם זה כאלף שנים נהגו היהודים יושבי אירופה להשתמש במלה שיפון ל-*Secale*; הואיל ולא נמצאה לכך מלה עברית מתאימה, אין לשרש מנהג לשון זה."

113 על מפעל התרגומים הידוע בשם 'בית אלחכמה', ראו: M. Meyerhof, "Sultan Saladin's Physician on the Translation of Greek Medicine to the Arabs", *Bulletin of the History of Medicine*, 18 (1945), pp. 169-178; O'Leary, De Lacy, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London 1979; M. G. Balty-Guesdon, "Le Bayt al-Hikma de Baghdad", *Arabica*, 39 (1992), pp. 131-150; D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Greco-Roman Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries)*, London & New York 1998

114 M. W. Dols, "Syriac into Arabic: The Transmission of Greek Medicine", *Aram*, 1 (1989), pp. 45-52

זהר עמר

בפרשנות תיאורטית גרידא, אלא בפרשנות בעלת השלכה הלכתית מחייבת; כמו בתחומי הפילוסופיה והאמונה היהודית שהושפעו מעולם המדע והחכמה היוונית-ערבית, כך גם הייתה השפעה בתחום זיהויי הצמחים, שהתאמו למסורת ולעקרונות ההלכה היהודית. במקרה של השיפון ניתן לשרטט את ציוני הדרך במעבר בין Siphon – שיפון < דוסר-ח'רטאל < שופאן < Avena או לחילופין בין Siphon – שיפון < דוסר < שילם < Secale. במקרים אחרים קשה יותר להתחקות אחר אופן המעבר של מסורות הזיהוי, אך אפשר ששיטת המחקר במאמר זה עשויה להצביע על מתווה חדש בזיהוי הצמחים שבמקורות ישראל.